

A békéscsabai szlovák tájház

SISA BÉLA

A török hódoltság alatt teljesen elpusztult Békéscsaba újjátelepítésében jelentős szerepet töltöttek be a felvidéki szlovák telepések. Békéscsaba városa tisztelettel adózik az újjátelepítés emberfeletti munkájában résztvevő szlovákoknak azzal, hogy az egyik legszebb népi építészeti emléket szlovák tájházzá alakította.

Az épület a Garai u. 21. szám alatt áll. A lakóház építetője Csankó András, az építés befejezésének a dátuma, a homlokzat vakolat díszítése — évszáma — alapján: 1865. Építőmesterét nem ismerjük. A lakóház alaprajzi elrendezése és tüzelőberendezése szerint a közép-magyar, az alföldi magyar háztípus egyik legfejlettebb példája.

Békéscsaba az Alföldön általánosan elterjedt kertes települések közül kiválik, mivel a község települése — telepítése — a várossá alakulás folyamata is tudatosan földesúri kezdeményezésre és fennhatósága alatt jött létre. A XVIII. század elején történt betelepítés során lakóépületeinél az Alföldre jellemző valamennyi építési periódust megtaláljuk. Az itt lakó néhány család földkunyhóban, az ún. putriban lakott, s ezt később s főleg a betelepülők fejlettebb sövényfalas építési módja váltja fel.

A XVIII. század közepétől már építettek vertfalú és vályogfalú épületeket. Ebben az időben jelennek meg a „sipkás” vagy „simléderes” házak, Békéscsabán ezek közül alakulnak ki a népi építészeti legértékesebb oromfalas, előtornácos típusok.

Ezeknek a házaknak a XIX. század elején az általános alaprajzi elrendezése: szoba, konyha, szoba, kamra, szín, istálló. A helyiségek előtt tornác fut végig, az utcai homlokzat előtt előtornác.

A legrégebbi „sipkás” előtornácos félkör alakban nyúltak az épület elé. A homlokfalnál a tetőzetet ágasfák tartották, a kontyolt tetőt az előtornácnál és az oldaltornácnál egyszerű faoszlopok támasztották alá. Az épületek nádfedéssel és deszkázott szabadkéménnyel készültek, ezért igen tűzveszélyesek voltak. A városi tanács az 1830-as évek elején építésüket betiltotta.

Haan Lajos tollrajzán, mely a XIX. század első felének épületeit ábrázolja, a régi fakéményes típusú mellett már deszka oromfalas, kiskanfaros, darufás, faoszlopos, 1830 után épült lakóházat is láthatunk, téglakéménnyel (1. kép).

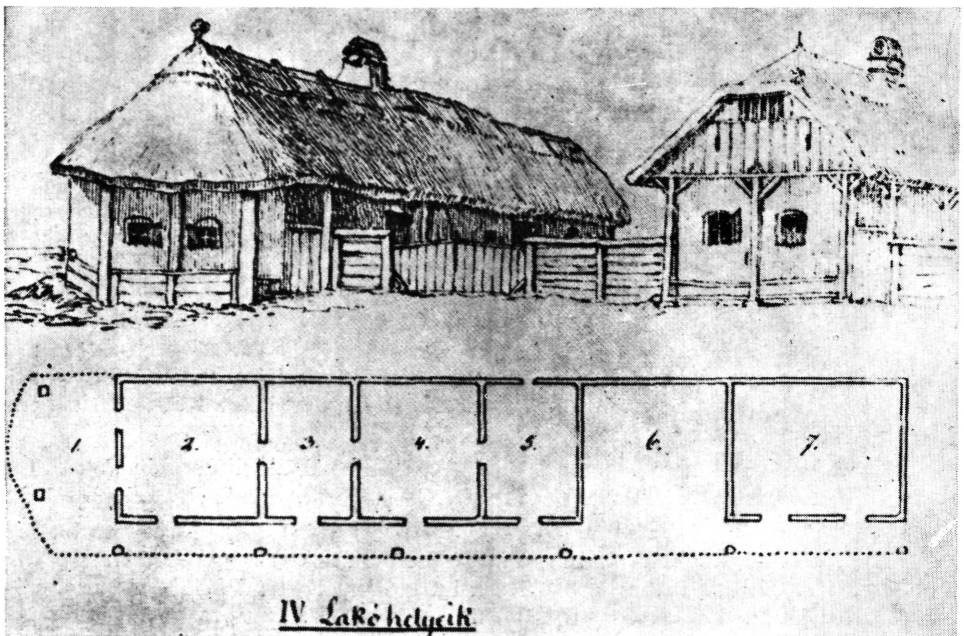
A XIX. sz. 60—70-es éveiben jelennek meg a tulajdonosok gazdagságát tükröző téglatoromfalas, előtornácos, oszlopos lakóépületek. Ez az időszak jelenti Békéscsaba népi építészetének fénykorát.

Az oromfalas, előtornácos épületeket helyi elnevezés szerint „podsztjenás” (ereszes) háznak nevezik. A szlovák elnevezést a magyarok is általánosan használják. Az előtornácokon főként szövessel és fonással kapcsolatos munka folyt, amit asszonyok, lányok végeztek, az itt beszélgető nőkről az ilyen házat pletykaelejű háznak is nevezték.

Az előtornác népi építészetünkben nem jellegzetesen békéscsabai típus, példái megtalálhatók Észak- és Kelet-Magyarországon valamint a Dunántúlon, Erdélyben, sőt az alföld egyes vidékein is. A békéscsabai tornácos lakóépületek azonban sajátos módon alakultak, és már a XIX. sz. elején megindult annak a folyamata, hogy az oszlopok díszesebb kiképzéssel szerepeltek az utcai homlokzaton, mint az udvar felől, s a század közepén már a tulajdonos gazdagságát jelentő, stílusjegyeket viselő, téglából épült előtornácok komoly kőművesmesteri munkával készültek, míg az udvar felőli tornác minden esetben egyszerű darufás megoldással került kialakításra.

A Garai u. 21. szám alatti lakóház (3. kép) jellegzetes békéscsabai podsztynas épület a mai formájában az 1865-ös egységes állapotnak csak egy részét tartalmazza, a későbbiekben kialakult telekmegosztás miatt (4. kép). Az istálló és a melléképületek rekonstrukcióját így nem lehetett elvégezni, mert ezek a jelenlegi telekhatáron kívül estek. A teljes hitelesség érdekében viszont ezt a problémát szükség szerint meg kell oldani, a telek kiegészítésével. Az épület alaprajzi elrendezése: szoba, konyha, szoba, kamra. Az udvari homlokzat mellett végigfutó tornácról nyílik még egy kamra, s az alatta levő pince, valamint innen nyílik a belső kamra feletti padlásfeljáró is. Az épület előtt tornác épült. A műemléki helyreállítás Borbola László tervei alapján, erre az épületrészre korlátozódott (5–7. kép).

A falkutatás során az épület történetére vonatkozóan sok értékes adat került elő. Mivel Békéscsaba területe az 1700-as években vizenyős, mocsaras volt és ez volt jellemző az újjáalakuló községre is, az épületek szabálytalanul az építkezésre alkalmas magasabb emelkedőkön jöttek létre, csak a későbbi utcásítás és csatornázás során alakult ki viszonylag egységes beépítésű utcavonal. A Garai u. 21. sz. lakóház elődje is legalább 4–5 m-rel

1. kép: „Sipkás” vagy „simléderes” békéscsabai ház a 19. sz. első feléből. (Haan Lajos rajza)
 Figure 1: „Capped” or „peaked” house in Békéscsaba, from the first half of the 19th century (drawing by Lajos Haan)

előbbre nyúlt a mai utca vonalánál. Erre utal a külső főfalak utólagos beépítése, valamint a régi nyílászáró szerkezetek helye (8—11. kép). A falkutatás arra is fényt derített, hogy a terepszintet valamint a padlószintet legalább 1 méterrel megemelték.

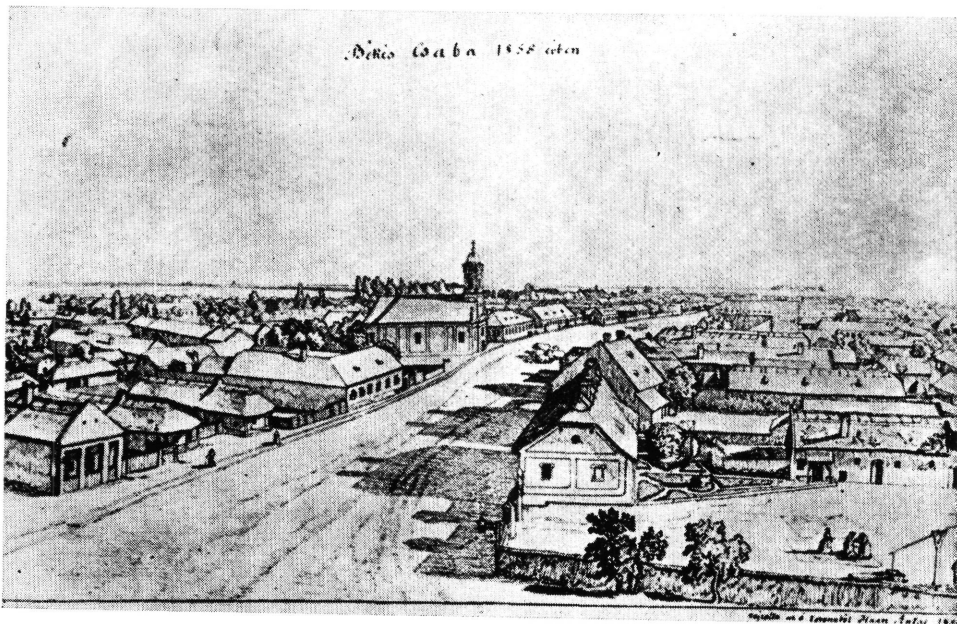
A műemléki helyreállítás során a tervező az 1865 évi állapotot kívánta rögzíteni. A helyreállítás feladata volt az épület statikai megerősítése. Az épület külső falait kisméretű téglával aláfalazták és szigetelték.

A tetőszerkezet 80%-át ki kellett cserélni, a megmaradt alkatrészek javítása és pótlása komoly feladatot jelentett. A tető faszerkezetének elemeit vegyszeres kezeléssel gombáttalanították. A tetőfedés régi hornyoltcserépből készült, Sikerült megoldani a múzeum-épület és a mellette levő lakóház tetőzetének vízvezetését.

Az elbontott szabadkéményt a Bánom u. 10. sz. alatti hasonló példa alapján állították helyre. A második szobában levő kemencét az első szobában megmaradt kemence alapján rekonstruálták (12. kép). A szabadkéményes konyhában álló tüzelőberendezés, a ma még meglevő példák alapján került helyreállításra. A tüzelőberendezések dekoratív festését, valamint a kamrák mennyezetének díszítését idős békéscsabai szlovák asszonyok útmutatása szerint, hagyományos festésminták alapján Gaburek Károly festőművész készítette.

A burkolatok kialakítása figyelembe vette a múzeumi igényeket. A padló burkolata a folyosón laptégla, a konyha pitvar részén idomtégla, a hátsó szobában hajópadló, a többi helyiségben döngölt föld. Mind a külső mind a belső falfelület háromszori fehér meszeléssel készült. A nyílászáró szerkezetek kijavításuk után sötétbarna olajmázolást kaptak.

A tornác téglapilléreit elbontva állították vissza az eredeti darufás tornácot. Hiteles visszaállításra azért is volt lehetőség, mert a restaurálási munkálatok során a tornácoszlopok fölötti talpgerendán a könyökfák csapolásának helyei is előkerültek.

2. kép: Békéscsaba központja 1858-ban. (Haan Antal tollrajza)
Figure 2: The centre of Békéscsaba in 1858 (pen-and-ink sketch by Antal Haan)

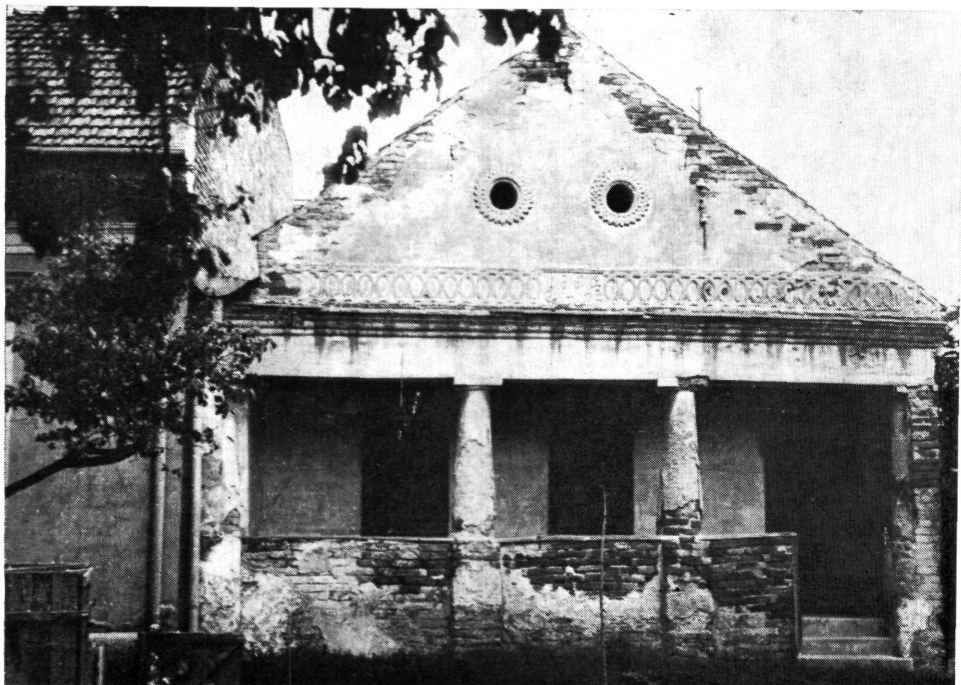
327. Az oromfal lepusztult habarcsdíseit és oszlopait különleges gonddal állították helyre (13—15. kép). A kerítés és a kapu rekonstrukciója a Békési u. 17. számú ház kapujának kialakítása alapján készült (20. kép).

A Garai u. 21. számú lakóházat az építtető Csankó család örökösétől, Onodi Ilonától vásárolták meg 208 000,— Ft-ért. Az anyagi fedezetet a Városi Tanács V. B. biztosította. Az épület megvásárlását és tájházzá való kialakítását a Hazafias Népfőnt városi titkára, Mazán Mátyás a lakóház megvásárlásától a múzeumi kialakításig közvetlenül is irányította az adminisztratív lebonyolítást. Az épület műszaki felmérését Filippinyi Gábor 1966-ban végezte el.

A helyreállítás tervezője Borbola László építészmérnök (Békésmegyei Tanács Tervező Vállalat) munkatársa Papp Zoltán, elektromos tervező Till László. Kivitelező a Békéscsabai Ingatlankezelő Vállalat, a műszaki ellenőrzést a Békés megyei Beruházási Vállalat végezte. A helyreállítási munka 200 000,— Ft-ba került, költségeit a Városi Tanács V. B. vállalta.

A tervező építész által irányított műemléki helyreállítás magas színvonalon készült. A helyreállított épületet így Magyarország legrangosabb népi műemlékei közé sorolhatjuk.

A lakóház helyreállítását megelőzőleg, mivel a helyreállítási munkálatok kiemelt és sürgős feladatot képeztek, az épülettel kapcsolatos történeti kutatások nem készülhettek. Az idő rövidsége miatt erre nem volt lehetőség. Erre viszont a későbbiekben okvetlenül sort kell keríteni, mert a lakóház készítője a letehetségesebb békéscsabai mester volt. A Garai

3. kép: Garai u. 21. sz. lakóház helyreállítás előtt. (foto: Filippinyi Gábor)

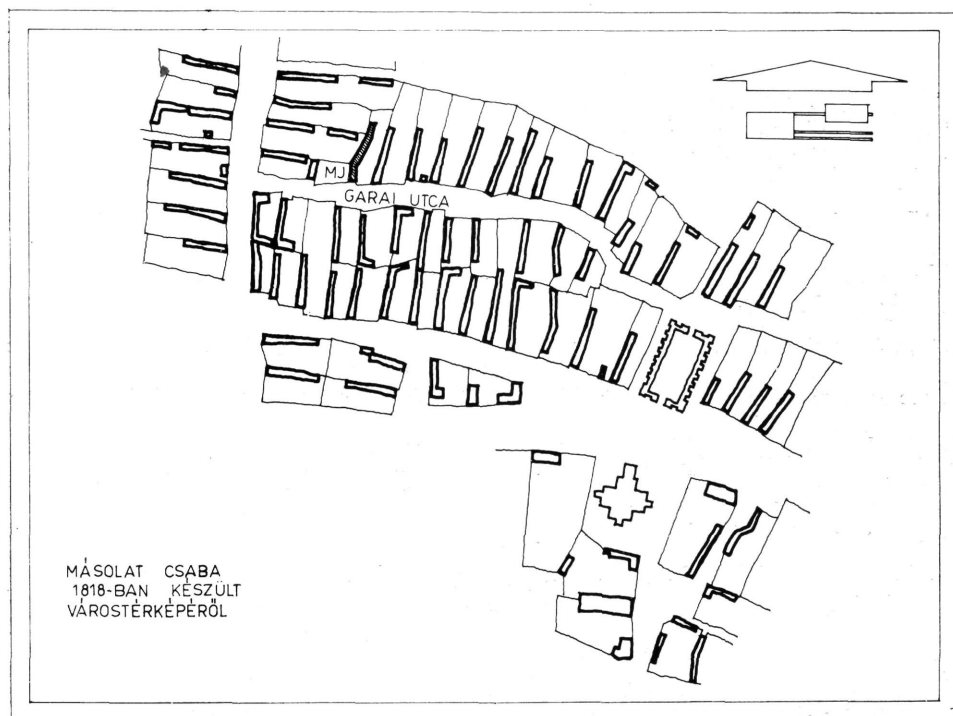
Figure 3: The dwelling at 21 Garai St. prior to the reconstruction (photograph by Gábor Filippinyi)

utcai lakóháznak még most is megtalálható Békéscsabán néhány „testvére”, melyeknél az alkalmazott stílusjegyek alapján egyértelműen bizonyítható, hogy ugyan annak a mesternek a munkája (20—23. kép).

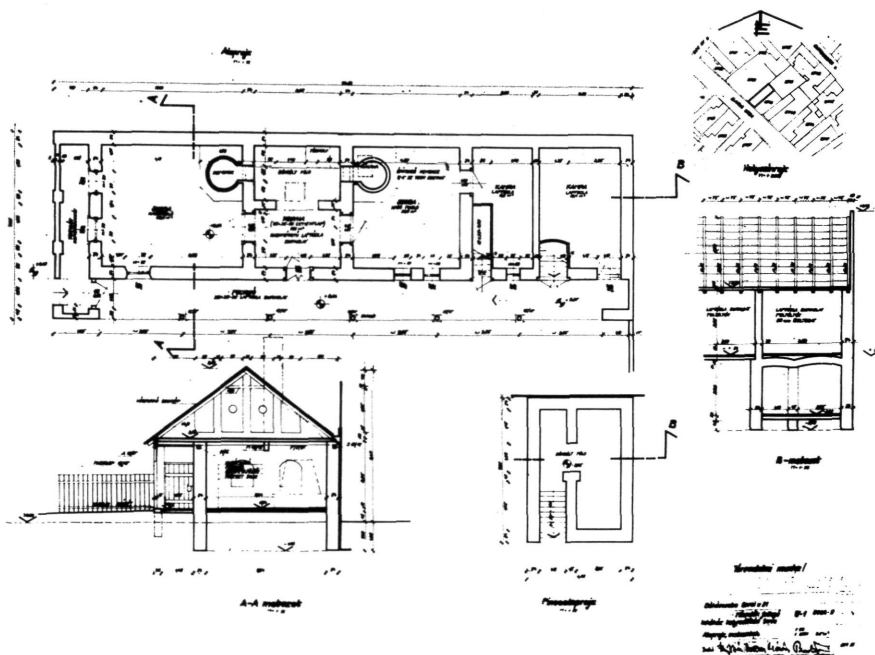
A későbbi kutatás során fényt kellene deríteni az építőmester személyére, arra, hogy milyen területeken dolgozott, honnan hozta magával a különlegesen szép, habarcsdíszként alkalmazott klasszicista ornamentikát, és a nemes arányú dór oszlopokat.

Az épületet a tehetősebb szlovák gazda lakóházának bútoraival és használati eszközeivel rendezték be úgy, hogy a ház építésével egyidejű berendezési formát elevenítse fel. A tárgyi anyag főként a Munkácsy Mihály Múzeum régi békéscsabai anyagából, részben pedig új kiegészítő néprajzi gyűjtésből származik. A forgatókönyv és a berendezés kialakítása dr. Tábori György munkája. Sok segítséget nyújtott a tájház megvalósításához több idős békéscsabai lakos is (16—19. kép).

A Garai u. 21. számú ház helyreállítása után értékes múzeumi objektummal gazdagodott Békéscsaba. Ezen túlmenően idegenforgalmi értékkel is rendelkezik. Egyidejűleg felhívja a szakemberek figyelmét Békéscsaba országos viszonylatban is értékes népi műemlékeire.

4. kép: A Garai u. és környéke 1818-ban (rajz: Bodoky Mihály)
Figure 4: Garai Street and its district in 1818 (drawing by Mihály Bodoky)

5. kép: A Garai u. 21. sz. lakóház helyreállítási terve; helyszínrajz, alaprajzok, metszetek. (tervező: Borbola László)

Figure 5: Restoration plan of the dwelling at 21 Garai St.; general plan, ground-plans, sections (planned by László Borbola)

8—9. kép: A falkutatás során előkerült ablak helye, a padlásfeljáró mellett. (foto: Remeckzy Ferenc)
Figures 8—9: Position of window found beside the attic entrance during the examination of the walls (photograph by Ferenc Remeckzy)

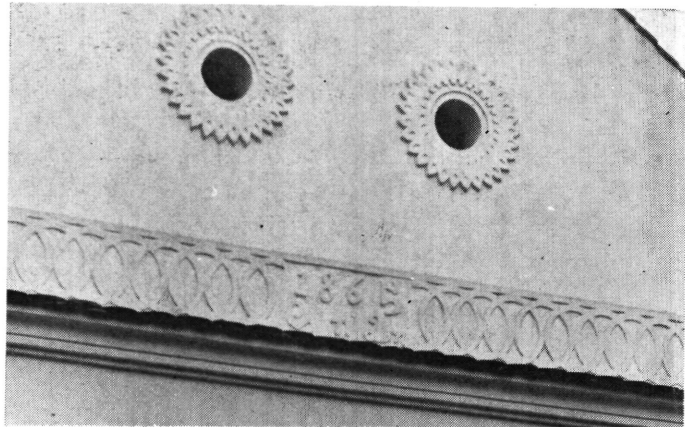

10. kép: A falkutatás során előkerült ajtó helye, az első szoba udvari ablaka mellett.
(foto: Remecky Ferenc)

Figure 10: Position of door found beside the court-yard window of the first room during the examination of the walls (photograph by Ferenc Remecky)

11. kép: A közbenső falak utólagosan épültek. (foto: Remeczky Ferenc)
Figure 11: The more recently built intermediate walls (photograph by Ferenc Remeczky)

13—14. kép: A Garai u. 21. sz. lakóház utcai homlokzata, helyreállítás után.
(foto: Sisa Béla)

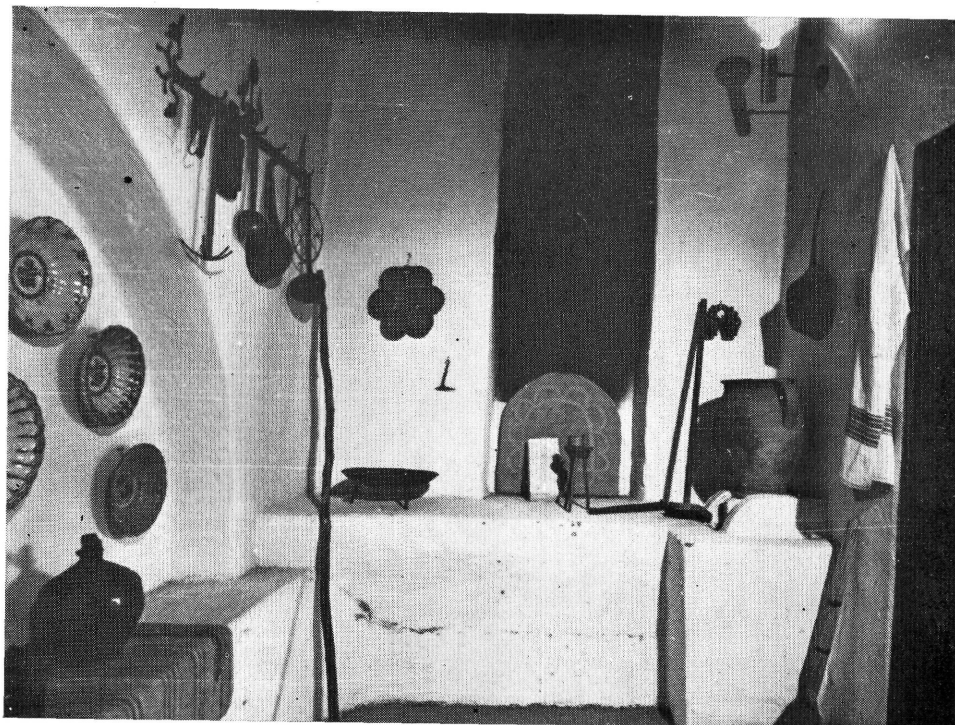
Figures 13—14: Street face of the dwelling at 21 Garai St., after restoration
(photograph by Béla Sisa)

15. kép: A Garai u. 21. sz. lakóház udvari homlokzata, helyreállítás után. (foto: Remeckzy Ferenc)
Figure 15: Court-yard face of the dwelling at 21 Garai St., after restoration (photograph by Ferenc Remeckzy)

16—17. kép: A Garai u. 21. sz. alatti tájház, az utcai szoba belseje. (foto: Remeczky Ferenc)
Figures 16—17: Interior of the room adjacent to the street in the Slovak muzeum house at 21 Garai St.
(photograph by Ferenc Remeczky)

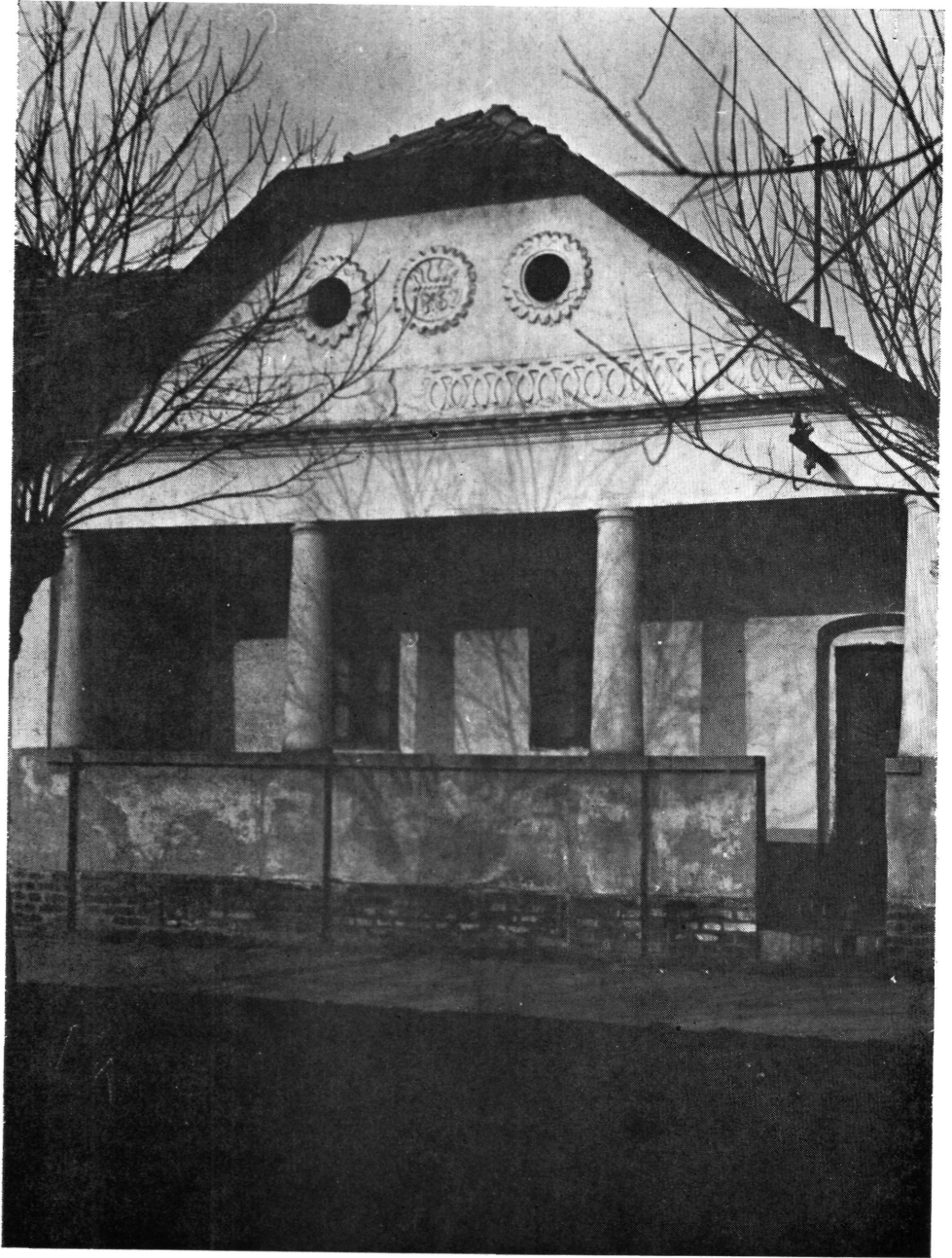
18. kép: A tájház konyhája. (foto: Remecky Ferenc)
Figure 18: Kitchen of the Slovak muzeum house (photograph by Ferenc Remecky)

19. kép: A hátsó kamra. (foto: Remeckzy Ferenc)
Figure 19: The rear closet (photograph by Ferenc Remeckzy)

20. kép: A Békési u. 15. sz. (első két épület) és a 17. sz. alatti lakóház. (foto: Sisa Béla
Figure 20: Dwellings at 15 (first two buildings) and 17 Békési St. (photograph by Béla Sisa)

21. kép: A Berényi u. 11. sz. lakóépület. (foto: Sisa Béla)
Figure 21: Dwelling at 11 Berényi St. (photograph by Béla Sisa)

22. kép: A Botyánszki Pálné u. 21. sz. lakóépület. (foto: Sisa Béla)
Figure 22: Dwelling at 21 Botyánszki Pálné St. (photograph by Béla Sisa)

23. kép: A Kinizsi a. 20. sz. lakóépület. (foto: Sisa Béla)
Figure 23: Dwelling at 20 Kinizsi St. (photograph: by Béla Sisa)

IRODALOM

Az alföldi — s közelebből a tiszántúli — népi építészetre vonatkozó irodalom részletes ismertetése jelen alkalommal nem lehet a feladatunk. Elsősorban azokat a forrásmunkákat említjük meg, amelyek a Békés megyei és békéscsabai település és népi építkezés szempontjából nyújtanak adatokat, illetőleg amelyek közvetlenül is foglalkoznak a Békés megyei és a békéscsabai népi építészeti emlékekkel.

- Fábry K.*, Tallózás Csaba múltjából 1738—1803. Békéscsaba, 1923.
Banner J., A békési magyarság népi építkezése. Néprajzi Értesítő. 1911. 129—143.
Palugyai I., Békés, Csanád, Csongrád és Hont vármegyék leírása. Budapest, 1855.
Haan L., Békéscsaba mezőváros hajdani és mostani állapotáról. Budapest, 1845.
Korniss G., (szerk.): Békéscsaba. Történeti és kulturális monográfia. Békéscsaba, 1930.
Achim K., Ősi tornácós ház Békéscsabán. Tér és Forma. 1941. 29.
Vargha L., Népi építkezés a Tisza menti tájban. Magyar Technika 1947. 146—124.
Horler M., Békéscsaba városképi és műemléki vizsgálata. Budapest, 1951. VÁTI (Kézirat).
Petik A., Békés megye leírása. 1784. Gyula, 1961.
Károlyi A.—Perényi I.—Tóth K.—Vargha L., A magyar falu építészete. Budapest, 1955. Békéscsaba, 62—67. — 20., 23., 27., 28., 29., 30., 31., 32., 33. kép. Garai u. 21. sz. 29. sz. kép.
Vargha L., Békéscsaba. Népi építészeti vizsgálatok. Magyar Népi Építészeti Gyűjtemény. — MNÉGY. — 1959. —Felmérési rajzanyagok.
Filippinyi G., Népi építészeti vizsgálatok Békéscsabán és környékén. 1966—1967. Építészettörténeti és Elméleti tanszék. Tudományos Diákkör. Kézirat. Vezető: dr. Vargha László.
Filippinyi G., Békéscsaba népi építészete. 1969. MÉSZ (Kézirat).
Kristó Gy.—Székely L. (szerk.): Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Békéscsaba, 1970.
Gráfik I., Békéscsaba. Országos Műemléki Felügyelőség. Népi Kutatási anyag. 1972. (Kézirat).

Slovak Folklore Muzeum in Békéscsaba

BÉLA SISA

In the resettlement of Békéscsaba, which had been completely destroyed during the Turkish occupation of Hungary, an important role was played by settlers from the Slovak highlands. The town of Békéscsaba has paid a tribute to the superhuman work of the Slovaks in the resettlement by converting one of its most beautiful folk-architectural relics to a muzeum.

The building stands at 21 Garai St. The house was built for András Csankó, and according to the plaster decoration on the face the date of the conclusion of the building was 1865. The master-builder is not known. The ground-plan lay-out and the heating arrangement make the house one of the most developed examples of the type of house characteristic of Central Hungary and the Great Plain.

The house at 21 Garai St. is a typical porched building of Békéscsaba. In its present form it contains only part of the unified state it was in in 1865; this is due to the division of the ground-plot which took place later. The reconstruction of the stables and the out-buildings could not be carried out as these now lie outside the boundaries of the plot.

The ground-plan lay-out: room, kitchen, room, closet. From the porch running along the wall facing the court-yard open another closet, the entrance to the cellar and the entrance to the attic. A porch was built in front of the house.

In the course of the restoration as a monument the planner aimed at re-establishing the 1865 state within the present boundaries of the plot. One of the tasks of the restoration was the static strengthening of the building. The demolished free-chimney was reconstructed on the basis of a similar example, as was the stove in the back room in accordance with that still present in the front room. The heating arrangement in the free-chimneyed kitchen was restored on the basis of examples still existing today. The decorative colouring of the heating arrangement and the decoration of the ceilings of the closets was carried out by Károly Gaburek, in accordance with the guidance of elderly Slovak women of Békéscsaba, on the basis of traditional examples. The more modern brick pillars of the porch were demolished and the original carved wooden porch was restored. The deteriorated mortar decorations and columns of the gable were replaced with special attention. The fence and the gate were reconstructed on the basis of analogous examples.

The planner of the reconstruction was László Borbola, an architect (Békéscsaba Council Planning Enterprise). The restoration as a monument under his direction was performed at a high level. The restored building can therefore be listed among the best folk-monuments in Hungary.

The furnishing of the house was the work of Dr. György Tábori, and recalls the dwellings of the more well-to-do Slovak householder in the second half of the 19th century.